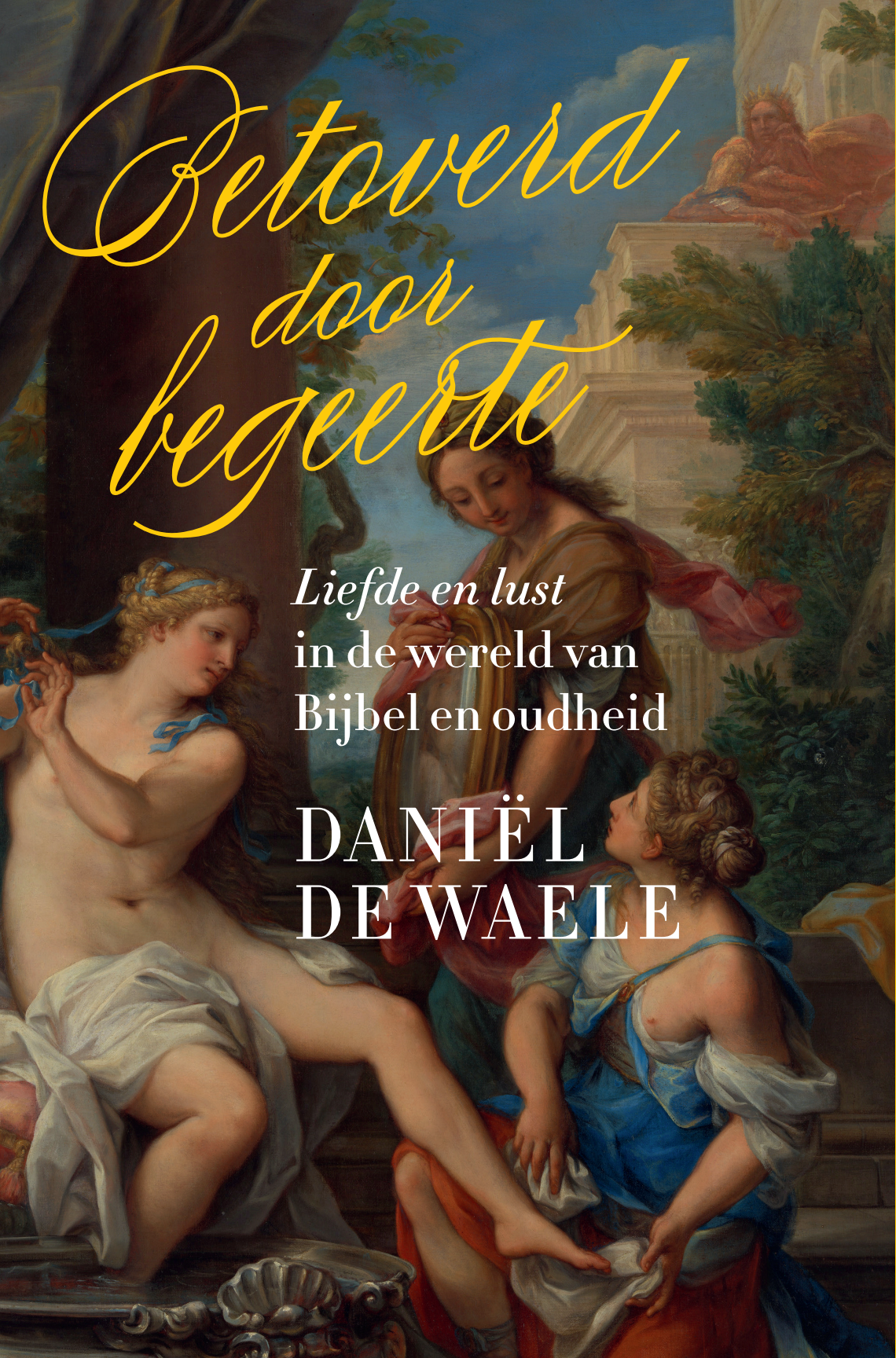

Retoverd door begeerte

Liefde en lust
in de wereld van
Bijbel en oudheid

DANIËL
DE WAELE

Daniël De Waele

BETOVERD DOOR BEGEERTE

Liefde en lust in de wereld van Bijbel en oudheid

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Slaaf, luister naar mij!
Hier ben ik, meester, hier ben ik!
Ik zal een vrouw liefhebben!
Heb lief, mijn heer, heb lief! De man die een vrouw liefheeft
vergeet gebrek en ellende!
Nee, slaaf, ik zal geen vrouw liefhebben!
Heb niet lief, mijn heer, heb niet lief! De vrouw is een strik, een val, een
valkuil;
de vrouw is een geslepen ijzeren zwaard dat de nek van een jongeman
afsnijdt!

*Dialogo van de pessimist,
Mesopotamië, 1^e millennium v.Chr.*

INHOUD

Inleiding	9
1. Onverzadigbare vrouwen	19
2. LGBTQ'ers in de oudheid	44
3. Hermafrodieten en geslachtsverandering bij Grieken en Romeinen	61
4. De liefde genieten in de Oriënt	84
5. Seks in de Grieks-Romeinse samenleving	95
6. Allerlei vormen van seks	110
7. Prostitutie	140
8. Verlangen naar zwangerschap. Het verhaal van Tamar	171
9. De verkrachting van een andere Tamar	182
10. De kuise Susanna en #MeToo	194
11. Engelen die seks hebben met vrouwen	201
12. De zonde van Sodom en Gomorra	212
13. Homoseksualiteit in het oude oosten	219
14. Paulus over homoseksualiteit	241
15. Wat schreef Jezus in het stof? De overspelige vrouw	255
16. Hoe Eva verleid werd en verleidde	262
17. De schoonheid van de vrouw in de literatuur	280
18. De vloek van cosmetica	296
19. Hoe minder seks, hoe heiliger	308
20. Augustinus over seksuele begeerte	336
21. Erotiek bij de rabbijnen	346
Slotwoord. Maria, de nieuwe Eva	361
Geografie van het oude oosten	367
Bibliografie	371

INLEIDING

In het Bijbelboek Spreuken vraagt een Wijze om onze aandacht, hij verzoekt ons oplettend te luisteren naar de inzichten die hij in zijn lange leven heeft verzameld. Met name wil hij mannen waarschuwen voor de lichtzinnige vrouw: “Van haar lippen komen gladde praatjes, haar mond spreekt honingzoete woorden, maar uiteindelijk zijn ze als gif zo bitter, zo scherp als een tweesnijdend zwaard.” Hij voegt er nog aan toe dat haar pad naar het graf voert, naar het rijk van de schimmen, naar de dood.¹ Omdat een mens nooit genoeg gewaarschuwd kan worden, vinden we in de Bijbel heel wat spreuken die de argeloze jongeling of man vermanen goed op te passen voor de ‘vreemde vrouw’. Die vrouw heeft de geliefde van haar jeugd verlaten, is ontrouw op al haar wegen en wil het nu met een ander aanleggen. We mogen de Wijze die al zijn wijsheid voor ons zo keurig verzameld heeft in een boek wel dankbaar zijn. Het is goed dat hij ons waarschuwt en hij heeft gelijk, we moeten oppassen voor de valkuilen van het leven. Maar wat hij zegt over die verleidende vrouw, dat haar pad naar het “rijk van de schimmen” voert, dat vinden wij moderne mensen wel wat overdreven. Zo’n vaart loopt het toch nooit? Echter, de oosterse mens wist dat wie in de netten van zo’n vrouw verstrikt raakte, een vroege, ongelukkige dood wachtte. Dat was Gods vergelding voor deze zonde. Wie het goede nastreefde en deed, wachtte een lang leven, maar de dagen van de boosdoener waren kort.

Onze Wijze stond er trouwens niet alleen voor, hij werkte samen met vele andere confraters. Er was ook meer dan één mensenleven nodig om talrijke spreuken te verzamelen in een boek, en nog andere boeken zou-

¹ Spr.5:1-5; 2:18-19.

den volgen vol met nuttige raadgevingen. Nu waren er in het oude Midden-Oosten buiten deze Joodse wijsheidsliteratuur nog vele andere boeken die wat te melden hadden over de vrouw, over seks, over liefde en trouw, of over verleiding, overspel, verkrachting, verschillende seksuele geaardheden. Liefde en lust werden bezongen in prachtige poëtische liederen, maar evengoed werden vijanden uitgejouwd met obscene scheldwoorden. Men kon ziek zijn van de liefde, en men deed ook een beroep op magie om wie men begeerde aan zich te binden. Maar het was soms ook oppassen! Sommige geschriften gewagen van geheimzinnige, bekoorlijke maar levensgevaarlijke schoonheden bij wie de man maar beter ver uit de buurt bleef. Dit boek gaat over hoe de mens in de oudheid seksualiteit beleefde, welke angstbeelden hij daarbij had en welke ideaalbeelden hij erover koesterde. Veel informatie die we daarover hebben gaat over de man, maar we komen ook heel wat te weten over hoe de vrouw seksualiteit beleefde. Die beleving, angst- en ideaalbeelden waren heel verschillend. Dat is niet zo verwonderlijk, want de periode die in de titel van dit boek met 'de oudheid' wordt aangeduid, situeert zich tussen het 3^e millennium v.Chr. en halfweg het 1^e millennium n.Chr. Van het verre Mesopotamië tot het dichterbij gelegen Romeinse Rijk.

We vangen onze historische tocht aan in Sumerië, waar vijf millennia geleden mannen verhalen vertelden waarin zij hun diepste angsten verwoordden. Het ging over vrouwelijke demonen, godinnen en koninginnen die mannen seksueel verleidden, gemeenschap met hen hadden, en hen daarna doodden. Berucht was de Sumerische Lilitu of Babylonische Lilit, die de mannen in hun slaap bezocht om gemeenschap met hen te hebben en het leven uit hen te zuigen. Inanna en Ishtar, godinnen van seks en passie, waren al evenzeer erop uit om mannen seksueel te verleiden en om te brengen. We zagen hierboven al dat ook de Bijbel de 'vreemde vrouw' naar de man lonkt, en ervoor zorgt dat hij neerdaalt "in de kamers van de dood". Die angst en fascinatie voor de vreemde vrouw blijken kenmerken te zijn van de archaïsche mens, de mens uit de oudheid. De moderne mens heeft er gelukkig minder last van. Doorgaans. We maken nog een uitstapje naar een berucht geworden vrouw van een Romeinse keizer, waarin we te maken krijgen met een levensgevaarlijke vrouw van vlees en bloed. Eerste hoofdstuk.

Het is tegenwoordig voor de doorsneemans wel even wennen aan de vele vormen van seksuele geaardheid die er blijken te bestaan en die wor-

den uitgedrukt in de letters LGBTQ. Die verschillende seksuele geaardheden zijn niet nieuw, ze hebben altijd bestaan. Ook in de oudheid kwamen ze voor, alleen werden ze toen anders beleefd, en dat was omdat ze verbonden werden met het religieuze. We bekijken in het tweede hoofdstuk hoe mensen met een andere seksuele geaardheid in dienst genomen werden door de godinnen Inanna, Ishtar en Cybele, die zelf ook een ietwat dubbele seksualiteit hadden.

Grieken en Romeinen hielden van duidelijkheid, ook wat seksualiteit betreft. Mensen met een andere seksuele geaardheid in dienst van de goden stellen zoals in Mesopotamië gebeurde, dat kon voor hen dus niet. Integendeel: de geboorte van een hermafrodit werd gezien als een onheilsteken, en de ongelukkige baby werd gedood om het onheil af te wenden. Er waren ook mensen die in de loop van hun leven, in de puberteit, van geslacht veranderden, daar had men het minder moeilijk mee. Ook al omdat die verandering stevast gebeurde in de richting van vrouw naar man, zo iemand ging er dus op vooruit, en dat kon alleen maar als positief gewaardeerd worden, vond men in die patriarchale samenleving. Derde hoofdstuk.

Seks werd gezien als onschuldig, het was iets om plezier aan te beleven. In het vierde hoofdstuk maken we kennis met enkele poëtische verzen die de genietingen van de coïtus bezingen. In de Bijbel gebeurt dat op kuise wijze door het gebruik van allerlei eufemismen, waar de oningewijde lezer argeloos overheen leest. Ook buitenbijbelse poëzie gebruikt eufemismen, maar die zijn minder verhullend, soms wordt onverbloemd de seksuele daad bejubeld. We lezen enkele mooie liefdesliederen uit het oude Mesopotamië en uit de Bijbel. Die uit de Grieks-Romeinse wereld ontdekken we in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk vijf gaat over seksualiteit in die Grieks-Romeinse wereld. We onderzoeken de verschillende verwachtingen die men in Griekenland had van hetaeren – een soort gezelschapsdames, andere concubines en wettelijke echtgenoten. In Rome waren sommige wijze mannen beducht voor de toegenomen mondigheid van vrouwen. Die was ontstaan doordat de vrouw meer rechten had gekregen, wat weer samenhangt met een zekere emancipering. Het gaf sommige mannen behoorlijk wat kopzorgen, en moralisten klaagden over de teloorgang van aloude waarden. We bekijken enkele mooie liefdesliederen en ook wat meer prozaïscher ontboezemingen.

In het volgende hoofdstuk 'Allerlei vormen van seks' bekijken we hoe seksualiteit concreet beoefend werd. We beginnen met een weinig verheffende zaak: het gebruik van geweld in het bedrijven van seks. Vervolgens gaat het over het gebruik van magie; zowel om een concurrent in de liefde uit te schakelen als om iemand op wie men een oogje had voor zich te winnen. Verder ontdekken we welke 'standjes' men zoal kende, hoe men stond tegenover masturbatie, hoe schandelijk men het gebruik van dildo's vond, en we komen enkele nogal bizarre vormen van seks tegen: lust voor (naakte) beelden, bestialiteit en necrofilie. De meeste gegevens over deze onderwerpen komen uit de Grieks-Romeinse wereld.

Prostitutie was in de oude wereld alomtegenwoordig. We onderzoeken hoe men prostitutie regelde en waardeerde in Mesopotamië, Israël, Griekenland en in het Romeinse Rijk. Eén ding was in al die oude culturen verboden: seks te hebben met de vrouw die een andere man toebehoorde, of met de dochter die nog uitgehuwelijkt moest worden. Voor de rest kon de man zijn seksuele appetijt vrij uitleven bij de vrouwen van zijn keuze: slavinnen, concubines, hetaeren en prostituees. Een vrouw moest zich zoiets trouwens niet in het hoofd halen; zij diende zich te beperken tot seks met haar wettige echtgenoot. Het punt was dat die zeker moest zijn dat het kind dat zijn vrouw droeg inderdaad van hem was. Al werd prostitutie vele eeuwen lang onbekommerd genoten, Joden uit het begin van onze jaartelling en christenen in hun voetspoor gingen daar toch anders over denken. Toen christenen meer politieke macht kregen, zouden langzaamaan ideeën rond prostitutie veranderen die dan door nieuwe wetten bekrachtigd werden. Hoofdstuk zeven.

Al die minneliederen die we in vorige hoofdstukken genoten hebben, moeten ons niet doen vergeten waar het in de oudheid bij seks toch vooral om te doen was: de vrouw moest zwanger worden om voor nageslacht te zorgen. Wee de vrouw die in haar levenstaak tekortschoot! Het achtste hoofdstuk vertelt het verhaal van de Bijbelse Tamar, die alles op alles zette om zwanger te worden, ze deed zich zelfs voor als prostituee. We ontdekken, misschien tot onze verrassing, dat in die oude Bijbelse tijd mild geoordeeld werd over prostitutie. Maar later ging men Tamars gedrag toch als problematisch ervaren.

De Bijbel vertelt het schrijnende verhaal van nog een andere Tamar. Zij werd verkracht, verstoten, en kwijnde weg. Een stukgemaakt en wegge-

goed leven. Het is een zo ontluisterend verhaal dat men er in de synagoge stilzwijgend aan voorbijging, en ook in de kerk vormde dit verhaal geen onderwerp voor een stichtende preek. Het gaat over passie die ziekelijk wordt, passie die over de grenzen van de ander walst. In een later ontstane hervertelling van het verhaal, in 'De Woorden van Gad de Zieker', lezen we hoe Tamar dan toch opkomt voor zichzelf en van zich af bijt. Iets waar menig christen lering uit kan trekken, want van je af bijten, dat schijnt niet erg christelijk te zijn. Hoofdstuk negen.

In hoofdstuk tien wordt een actueel onderwerp aangesneden: seksueel grensoverschrijdend gedrag. Het is van alle tijden, en we treffen het ook aan in een apocrief verhaal over de kuise en vrome Susanna. Dit verhaal is in de Septuaginta toegevoegd aan het boek Daniël, in katholieke bijbeluitgaven vindt men het terug. Susanna wordt geprest om seks te hebben met twee booswichten. Als zij weigert, beschuldigen zij haar vals dat zij zelf een onwettige relatie gehad heeft met een jongeman. Susanna doet twee dingen: zij legt haar zaak voor aan God, en brengt die in de openbaarheid – ook al staat ze erg zwak. De hedendaagse MeToo-beweging brengt ook allerlei ongewenste intimiteiten en erger aan het licht, dit openbaar maken is een eerste voorwaarde om gerechtigheid te bekomen.

Het elfde hoofdstuk gaat over een wonderlijke zaak. Het gaat over engelen die seks hadden met vrouwen. We lezen ook dat vrouwen daar niet geheel onschuldig aan waren, promiscue als ze zijn – volgens enkele ascetische Joodse groepen althans. Apart is dat in het Nieuwe Testament verwezen wordt naar enkele geschriften die in die ascetische Joodse kringen ontstaan waren en die voor de vroege christenen blijkbaar gezag hadden. Seks tussen vrouwen en engelen is tegenwoordig geen acuut maatschappelijk probleem, maar in de vroege kerk was men er toch beducht voor. Paulus schreef in dit verband zelfs enkele regels voor waar men zich maar beter aan kon houden.

Gerelateerd aan dit vreemde thema is het verhaal van Sodom en Gomorra. Hier zijn het mannen die enkele bezoekers van de stad Sodom willen aanranden. Die bezoekers waren engelen. Men spreekt van sodomie als de zonde van homoseksualiteit, maar dat is een voorbarige interpretatie. De Bijbel zelf duidt de zonde van de Sodomieten heel anders, zoals we zullen zien. Toch waren er in de 1^e eeuw n.Chr. enkele Joodse wijzen die sodomie als homoseksualiteit interpreteerden. Hoofdstuk twaalf.

In de twee volgende hoofdstukken gaan we nader in op homoseksualiteit in de oudheid. In hoofdstuk dertien bekijken we (summier) hoe homoseksualiteit beleefd werd in de oud-oosterse wereld: bij de Egyptenaren, Hettieten, Assyriërs, Babyloniërs en Perzen. Dan gaan we na hoe men in de Grieks-Romeinse wereld stond tegenover homoseksualiteit en om wat voor vorm ervan het eigenlijk ging. We bekijken ook wat enkele filosofen er destijds van vonden. Zo hebben we de achtergrond geschetst waartegen we Paulus' opvattingen over homoseksualiteit hopelijk beter kunnen begrijpen. In hoofdstuk veertien doen we een klein onderzoek naar de specifieke woorden die Paulus in dit verband gebruikt. We ontdekken ook Paulus' typisch Joodse, maar in moderne ogen nogal bizarre redenering in zijn bespreking van homoseksualiteit. We gaan na wat Paulus zegt over lesbische relaties en vragen ons ten slotte af wat we vandaag aan moeten met zijn woorden over dit thema.

Een boeiend verhaal dat de evangelist Johannes doorgeeft, is dat van de overspelige vrouw die door farizeeën bij Jezus gebracht wordt. Die vragen Jezus of hij zoals zij ook vindt dat de vrouw gestenigd moet worden, zoals de wet van Mozes immers voorschrijft. We ontdekken hier dat Jezus niet optreedt als wetgeleerde, hij implementeert die wet niet, maar houdt ze de mensen wel als een spiegel ter introspectie voor. Een intrigerende vraag in dit verband is wat Jezus wel geschreven kan hebben in het stof op de plavuizen van de tempelhof. Hoofdstuk vijftien.

“Niet Adam werd misleid, maar de vrouw; zij overtrad Gods gebod.” En daarom mag de vrouw geen gezag hebben in de kerk. Zo schrijft Paulus of een paulinist in een brief aan Timoteüs. Dat is toch een wat vreemde, nogal eenzijdige uitleg van het verhaal in Genesis over de zondeval. Hoezo werd Adam niet misleid? Was het dan alleen de vrouw die Gods gebod overtrad? In hoofdstuk zestien gaan we na waar de mogelijke bronnen liggen van dergelijke uitleg. Sommigen destijds dachten dat de slang zich uitgerekend tot Eva wendde omdat haar oordeelsvermogen nogal beperkt was, of zij zagen Eva zelf als de eeuwige verleidster, of als de oorsprong van de zonde in de wereld, anderen meenden dat Eva door de slang seksueel verleid werd. Kan een van deze overtuigingen een rol hebben gespeeld in de nogal aparte interpretatie van Paulus (of een paulinist) van het zondevalverhaal?

In hoofdstuk zeventien ontdekken we hoe in de literatuur destijds de schoonheid van de vrouw geïdealiseerd werd óf verduiveld werd. In de Griekse roman zijn zowel de vrouwelijke als de mannelijke protagonisten onwaarschijnlijk mooi, ze benaderen *goddelijke* schoonheid. Die schoonheid zal hen ook in problemen brengen, maar die zullen ze overwinnen; ondanks alle tegenstand en verleidingen zullen ze kuis blijven en trouw aan elkaar. In de Joodse romans is de vrouwelijke protagoniste ook adembenemend mooi, en zij is natuurlijk erg vroom. Nooit maakt zij misbruik van haar vrouwelijke charmes om de man het hoofd op hol te brengen. Dat is in de Joods ascetische literatuur wel anders; daar is de schoonheid van de vrouw een gevaar voor de vrome man. In deze kringen fulmineerde men tegen opzichtig opgemaakte dames. Schoonheid was niet onschuldig. Mooie vrouwen evenmin.

In het hierop aansluitende achttiende hoofdstuk geven we nog apart aandacht aan het gevaar van cosmetica. Wat we hierover lezen in Joodse geschriften – zowel die in de Bijbel als die erbuiten – komt opvallend overeen met wat in de eerste eeuwen van onze jaartelling heidense moralisten ervan vonden en met wat christenen erover dachten. In die tijd deelden heidenen, Joden en christenen dezelfde ideeën over wat gepast en ongepast was voor de vrouw. Het kwam erop neer dat zij nederig behoorde te zijn, en als zij over een natuurlijke schoonheid beschikte (wat wel te prefereren was), mocht zij die niet door buitensporige opsmuk accentueren.

Een andere merkwaardige ontwikkeling destijds, ook weer bij zowel Joden, heidenen als christenen, was dat seks eigenlijk een beetje een probleem werd. Dat was best een nieuwe inschatting van wat men toch altijd onbekommerd had beleefd. Heidenen gingen zich afvragen of seks wel gezond was, en ontdekten het nieuwe ideaal van het vriendschappelijke huwelijk met één vrouw. Joden en christenen vonden dat seks op gespannen voet stond met een heilig leven voor God. Wie God zocht, kon zich toch moeilijk inlaten met lage lusten? Steeds meer gelovigen gaven aan deze nieuwe gedachten gehoor en beijverden zich om ascetisch, seksloos en alzo heilig te leven. Omdat niet iedereen toekwam aan deze hoge maatstaven, ontstond bij christenen een hiërarchie onder gelovigen: maagden stonden bovenaan, dan volgden weduwen en weduwnaars, onderaan stonden de gehuwden. Al konden ook die nog besluiten kuis als broer en zus samen te leven. Sommige ascetische christenen wisten dat

seks die binnen het huwelijk werd beleefd, eigenlijk een vorm van *porneia* was: ontucht. Weer andere christenen – sommigen gnostisch geïnspireerd – vonden dat de vrouw mannelijk moest worden. Dat leren we in het negentiende hoofdstuk.

Het volgende hoofdstuk gaat nog even door op deze materie. We bekijken hier wat de grote kerkvader Augustinus ervan vond. Hij werd in zijn jongere jaren geplaagd door seksuele lust, en zijn bekering tot de katholieke kerk betekende een radicale afwijzing van seksualiteit. Voor hemzelf, welteverstaan, maar toch liet die afwijzing sporen na in zijn onderwijzing van het goede leven voor anderen. Seks in het huwelijk mocht, maar dan alleen om kinderen op de wereld te zetten. “U mag zich alleen inlaten met lichamelijk gemeenschap als u kinderen wilt voortbrengen,” zei hij. En als dat eenmaal was gebeurd, was er niets dat echtelieden bellette om verder te leven zonder seks. Augustinus heeft behoorlijk wat invloed gehad op de visie op seksualiteit in het westers christendom.

In het laatste hoofdstuk bekijken we dan hoe de rabbijnse Joden aankeken tegen seksualiteit. Zij gingen er op een meer ontspannen wijze mee om dan veel christenen. We lezen een kort gedeelte uit de Talmud waarin een groepje rabbi's met elkaar in gesprek is over enkele mooie Bijbelse vrouwen. Het verdiende volgens hen toch aanbeveling zich op gepaste afstand van vreemde vrouwen te houden, om niet in verleiding te komen. We eindigen met de legendarische Lilit, een verre verwante van de Sumerische Lilitu en Babylonische Lilit waarmee we dit boek begonnen. We lezen enkele fragmenten uit rabbijnse bronnen over haar. Zij is verleidelijk maar ook destructief. Een mens zou nog gaan verlangen naar de wat saaie maar brave, trouwe en zorgzame Eva.

Het slotwoord stelt de antipode van alle lustvolle vrouwen aan de lezer voor: de Maagd Maria. Zonder door seks te zijn bezoedeld, baarde zij Jezus, en velen wisten dat zij zelfs tijdens en na de bevalling maagd was gebleven. Zou voor God iets te wonderlijk zijn? Omdat deze maagd niet bevlekt was door wellust, zag haar lichaam geen ontbinding en werd zij naar de hemel gevoerd om daar als koningin te heersen tot in eeuwigheid. En toch, toch sloop ook bij deze heilige Maagd iets naar binnen, iets van de geest van Inanna, de godin van seks en passie, zoals we zullen zien.

Voor de lezer die niet of weinig vertrouwd is met geografische plaatsen die in de tekst genoemd worden, werden achteraan enkele kaartjes met wat uitleg meegegeven: 'Geografie van het oude oosten'. Aanhalingen uit de Bijbel komen uit de 'Nieuwe Bijbelvertaling 21', tenzij anders aangegeven. Gebruikte bronnen worden vermeld in de 'Bibliografie'.

1.

ONVERZADIGBARE VROUWEN

's Avonds, bij het invallen van de nacht, als myriaden fonkelende sterren aan de eindeloze hemel verschenen, vertelden mannen elkaar verhalen, gezeten in een kring. Het waren donkere verhalen die met somber gemoed werden aangehoord. Het scheen dat die verhalen in vroeger tijden door vrouwen aan elkaar verteld werden en gniffelend werden aangehoord. Verhaald werden mythen over vrouwelijke demonen, over godinnen, over machtige koninginnen ook, die mannen verleidden, seksueel gebruikten en ze na de geslachtsdaad doodden. De mannen kwamen er dus niet goed uit, uit deze verhalen. Toch weerspiegelden zij iets dat diep in de mannelijke psyche verborgen zat. Daar woelde onrustig een angst, een angst voor de onverzadigbare vrouw.

DEMONEN

Mensen leefden niet gerust, in het Sumerië van vijf millennia geleden, evenmin als de Babyloniërs, vier millennia geleden. Er waren te veel kwaade geesten. Iedereen was op zijn hoede voor de Utukku's die verscholen wachtten op een voorbijganger die zich op een afgelegen en eenzame plaats had gewaagd. Het kwaad viel op diegene op wie zij hun oog wierpen. Er was de Rabisu, de 'gehurkte', een demon die zich verborg op donkere plekken om de argeloze voorbijganger te bespringen. Of de Ekimmu, een ziel van een dode die door honger gedreven ronddoolde op zoek naar wie hij zou verslinden. Er waren er vele meer. Zoals de Lilitu. Men fluisterde dat deze huiveringwekkende nachtdemonen aasden op kinderen en vrouwen, en stormen en ziekten brachten. Ze hadden ook lust naar jongemannen. De Sumerische Lilitu of de Babylonische Lilit waren

een soort demonische prostituees in dienst van de godin van seks en passie. Die godin was Inanna in Sumerië, ze heette Ishtar in Babylonië. Een tekst verhaalt hoe Inanna de verleidelijke prostituee Lilitu uitzond in de velden en straten om mannen te verleiden tot seks.¹ Die seks was niet vrijblijvend, er was gevaar aan verbonden.

Lilitu was een succuba (van *succubare*, ‘liggen onder’), een vrouwelijke demon die mannen in hun slaap verontrustte door wellustige dromen. Ze had dan ook gemeenschap met die mannen die dan een nachtelijke zaadlozing kregen, en baarde de Alu en de Gallu, monsters zonder gelaat die de ongelukkigen die zij in hun macht kregen verscheurden. De jongemannen was dan meestal een vroege dood beschoren. Dan was er ook nog de Sumerische Ardat Lili, de ‘dienstmaagd van Lilit’. Ook die bezocht de slaapkamer van jonge mannen. Volgens sommige tradities was zij een demon, maar er zijn ook teksten die uitleggen dat zij een jonge vrouw was die stierf voordat zij de geneugten van het huwelijksbed had ervaren, en zich nu als rusteloze geest gedrongen voelde aantrekkelijke jongelingen op te zoeken om seks mee te hebben. Die aandacht van Ardat Lili was gevaarlijk en vaak fataal, zij zoog het leven uit haar minnaars.² Die werden dan ziek, kregen kloppende hoofdpijn of leden aan priapisme.³ In een medisch handboek wordt Ardat Lili als volgt gedefinieerd:

Ardat-Lilli glipt door het raam van een man; jong meisje niet voorbestemd om te trouwen; jonge vrouw die nooit als een vrouw is bevrucht; jonge vrouw die nooit werd ontmaagd als een vrouw; jong meisje dat nog nooit seksueel genot heeft ervaren in de schoot van haar man; jong meisje dat nooit een kledingstuk op de schoot van haar man uitdeed; jonge vrouw wier kledingspeld nooit door een lieve man werd losgemaakt; jonge vrouw wier borsten nooit melk gaven, gehuild heeft van

1 H. Langdon, *Semitic Mythology of All Races*, Boston 1931, 74.

2 M. Belanger, *Sumerian Exorcism: Magick, Demons, and the Lost Art of Marduk*, Fort Wayne 2016, 13-15. https://www.academia.edu/2393886/Lamastu_Daughter_of_Anu

3 M. Belanger, *Sumerian Exorcism: Magick, Demons, and the Lost Art of Marduk*, Fort Wayne 2016, 13-15. https://www.academia.edu/2393886/Lamastu_Daughter_of_Anu; S.L. Budin, ‘Female sexuality in Mesopotamia’, in: S.L. Budin & J. Macintosh Turfa (eds.), *Women in Antiquity: Real Women Across the Ancient World*, London New York 2016, 9-24, i.h.b. 14-15.

pijn; jong meisje dat nooit vervuld was van seksueel genot in de schoot van een jonge man, wier verlangen nooit voldaan werd.⁴

Een andere vrouwelijke demon was Lamasjtu. (Afbeelding 1) Zij werd wel vergeleken met Lilitu; in Babylonië werd Lilitu de ‘Lamasjtu van de nacht’ genoemd.⁵ De demon Lamasjtu was een dochter van de hemelgod Anu, en speurde sinds haar val uit de hemel naar voedsel; pasgeboren baby’s genoten haar voorkeur. Zij was een gevreesde demon die barend vrouwen belaagde en kinderen van hen stal, uit de baarmoeder, van de borst, uit de wieg, door hen van het leven te beroven. Zij deed zich ook graag voor als voedster, zodat zij de zuigeling makkelijk kon vergiften. Van ‘Lilitu’ is het Hebreeuwse woord Lilit afgeleid, zij wordt eenmaal in de Bijbel genoemd. Het waren vooral de latere rabbijnen die akelige legenden over haar vertelden, zij heeft dan kenmerken zowel van Lilitu als van Lamasjtu; zij had het voorzien op mannen en op baby’s.⁶ Lilitu en Lamasjtu zijn aan elkaar verwant, wat vreemd lijkt; wat heeft een mannenverslindster te maken met iemand die baby’s doodt? Echter, in prehistorische tijden bestonden de ‘rituelen’ bij vruchtbaarheidsreligies uit zowel het copuleren onder een heilige boom als het brengen van kinderooffers. Sacrale seks en infanticide werden ook samen genoemd en afgewezen door de profeet Jesaja: “Jullie hartstocht brandt onder terebinten, onder elke bladerrijke boom. Jullie slachten kinderen in de wadi’s, onder overhangende rotsen.”⁷

We zien beide figuren ook samenkomen in de Griekse Lamia. Volgens de Griekse mythologie was Lamia een mooie Lybische koningin die de geliefde werd van Zeus. Ze baarde hem heel wat kinderen, en het was begrijpelijk dat Hera, Zeus’ gemalin, jaloers werd. Zij stal of doodde Lamia’s kinderen, wat Lamia tot waanzin dreef. In die waanzin at zij de kinderen van anderen op. Daarna werd de ‘lamia’ een demon die kinderen opat – behalve de hoofdjes die ze achterliet – maar tevens was ze een bloedzui-

4 Budin, ‘Female sexuality in Mesopotamia’, 14-15.

5 F.A.M. Wiggermann, ‘Lamasjtu, dochter van Anu’, in: M. Stol, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*, Leiden 1983, 95-116, i.h.b. 100. Zie ook laatste paragraaf van dit boek.

6 Lilit in Bijbel: Jes.34:14. F.A.M. Wiggermann, ‘Lamasjtu, dochter van Anu’, 99. Zie hoofdstuk 20.

7 Jes.57:5.

gende mannenverslindster. De Griekse historicus Diodoros van Sicilië (1^e eeuw v.Chr.) geeft zijn versie van de gevreesde Lamia:

Het verhaal gaat dat daar [in Noord-Afrika] de bijzonder knappe koningin Lamia is geboren. Men zegt dat sinds de tijd die intussen is verstreken, haar gezicht door de wreedheid van haar ziel de vorm heeft gekregen van een wild dier. Want toen al haar kinderen gestorven waren, werd zij hard van ellende en was ze jaloers op het kindergeluk van de andere vrouwen. Ze gaf het bevel baby's uit hun armen te rukken en ter plekke om te brengen. Zo komt het dat tot op de dag van vandaag het verhaal over deze vrouw bij kinderen bekend is gebleven en dat het uitspreken van haar naam hen erg bang maakt.⁸

Er circuleerde in de oudheid nog een verhaal waarvan de Griekse sofist Philostratus (2^e-3^e eeuw n.Chr.) meer details geeft. Het ging over een soort lamia, eigenlijk een demonische geest, die haar oog had laten vallen op Menippus, een jonge filosoof die gezegend was met een mooi lichaam. Deze vrouwelijke geest nam de gestalte aan van een mooie en rijke vrouw, en ze ontmoette Menippus op de weg naar een voorstad van Korinte. Zij verleide hem om met haar mee te gaan: "Er is geen medeminnaar die je zal hinderen, want we zullen samen leven, een mooi paar." Menippus kon de verlokking van de erotiek niet weerstaan en ging die avond naar haar toe, en ook daarna zou hij haar regelmatig opzoeken om met haar te zwelgen in de liefde. Philostratus, die het eigenlijk vooral heeft over zijn idool Apollonius van Tyana (1^e eeuw n.Chr.), vertelt dan hoe deze wijsgeer Menippus ontmoette, hem doorgrondde en zei: "Jij bent weliswaar een mooie jongen, en mooie vrouwen lopen achter je aan, maar nu koester je een slang aan je boezem en een slang koestert jou." Op de bruiloft die de volgend dag gehouden werd, waarschuwde Apollonius hem nog: "Die lieve bruid is een geestverschijning. In het algemeen noemt men ze vampiers en spoken. Die wezens voelen liefde, ze houden van seks, maar het meest houden ze van mensenvlees. En met hun liefdeskunsten lokken ze de mannen die ze willen verslinden." Toen de vrouw, de verschijning dus, dat hoorde, "huilde en smeekte ze haar niet op de pijnbank te leggen en te dwingen te bekennen wat ze was. Maar hij [Apollonius] hield vol en liet niet los, en ten slotte gaf ze toe dat ze een geestverschijning was en dat ze Menippus vet-

8 Diodoros van Sicilië, *Bibliothèque*, 20:41, 34:4. Vert. M. Pieters en P. de Rynck, *Over de Styx: Grieken, Romeinen en de Onderwereld*, Amsterdam 2003, 79.

mestte met lekkers om zijn lichaam op te eten, want het was haar gewoonte zich te voeden met mooie, jonge lichamen, omdat hun bloed vers was.” Het verhaal meldt het niet expliciet, maar waarschijnlijk loste ze daarna op in het niets, zoals immers ook gebeurd was met de attributen van het bruiloftsfeest dat zij georganiseerd had: gouden bekers en het zilver, de wijnschenkers en koks, alles was in het niets opgegaan; het waren allemaal fantomen.⁹ Ook Kelsos (Latijn: Celsus), de filosoof die in de 2^e eeuw zijn kritiek op christenen te boek gesteld had, noemde dat Egyptische tovenaars demonen uitdreven, helden tevoorschijn toverden, ziekten verdreven, en “tonen dure banketten, en tafels, en schotels, en lekkernijen die niet echt bestaan”.¹⁰

Nog in de eerste eeuwen van onze jaartelling getuigde Epiphanius, bisschop van Salamis (4^e eeuw), wat gnostici, die esoterische ketters onder christenen, geloofden over Lilit.

Zelf gelooft hij er helemaal niets van. Het gaat over de profeet Elia, die zoals bekend uit het Oude Testament ten hemel werd opgenomen, doch volgens dit bericht teruggeworpen werd op aarde. We herkennen hier het oude Babylonische thema dat Lilit gemeenschap had met mannen die dan een nachtelijke zaadlozing kregen. Epiphanius:

En zo getuigen hun [van de gnostici] lichtzinnige en fantasievolle verhalen ervan hoe ze zelfs de moed hebben om de heilige Elia te lasteren, en te beweren dat er een verhaal is dat vertelt hoe hij, toen hij werd opgenomen, weer ter wereld werd geworpen. Want er staat dat er een vrouwelijke demon kwam, hem vastgreep en tegen hem zei: “Waar ga je heen? Want ik heb kinderen van je, en je kunt niet naar de hemel gaan en je kinderen hier achterlaten.” En hij zei – zo gaat het verhaal – “Hoe kun jij kinderen van mij hebben? Want ik was altijd kuis.” De demon zegt (volgens dit boek): “Maar ik heb ze! Toen je dromen droomde, werd vaak een emissie uit je lichaam afgescheiden; en ik was degene die het zaad van je opnam en jou kinderen verwekte.” De domheid van degenen die dit soort dingen zeggen, is enorm.¹¹

9 Aangehaalde teksten: S. Mooij-Valk, *Philostratus: Het leven van Apollonius van Tyana*, Amsterdam 2013, 4:25.

10 Origenes, *Contra Celsum*, 1:68.

11 Epiphanius, *Panarion haer.* 26:13:228. In: M. Stone, J. Strugnell, *The Books of Elijah: Parts 1&2*, Missoula 1979, 88.

Andere verhalen uit het oude Griekenland vertellen over de lamia, gello, mormo of aorè: geesten die vrouwen en kinderen aanvielen, maar hier belagen ze geen mannen. Het waren geesten van vrouwen die zelf voortijdig gestorven waren en niet konden verdragen dat andere jonge vrouwen kinderen baarden.¹² In Egypte kende men geen Lamasjtu. Dat betekende nochtans niet dat men er geruster leefde. Men was er in het algemeen beducht voor de doden die de levenden narigheid brachten, zoals ziekten, of die kwamen spoken. Maar problematischer was dat de *ba* (de ziel) van een overledene ook seksuele gemeenschap kon hebben met de levenden. Zwangere vrouwen vroegen zich soms ongerust af of de vrucht die zij droegen niet door een dode was verwekt, zij riskeerden dan een miskraam. Volgens de kalender van goede en slechte dagen was de dood als gevolg van copulatie op bepaalde dagen mogelijk. Een bezwering tegen dergelijk onheil noemt de *mtwt*, wat zowel door ‘zaad’ als door ‘gif’ kan worden vertaald, en duidt op een toxische vloeistof die door magie in het lichaam werd ingebracht.¹³

Verleidende vrouwen konden mannen ook wel naar de dood drijven zonder dat er seks bij te pas kwam, zoals bij de Sirenen, die een wat aparte categorie vrouwelijke wezens vormden. De Griekse dichter Homeros vertelde hoe Odysseus hun voorbij moest varen, maar de tovenares Circe waarschuwde hem:

Erst zul je komen bij de Sirenen, die een ieder betoveren die ze bezoekt. Wie in onwetendheid nadert en de stem van de Sirenen hoort, keert nooit meer naar huis; niet komt zijn vrouw hem tegemoet, niet de kindertjes, blij om de thuiskomst van vader. Maar de Sirenen betoveren hem door haar helder gezang, gezeten op een weide, waar hoog opgesteld liggen de rottende beenderen van mannen en lichamen met verschrompelde huid.¹⁴

12 S.L. Johnston, *Restless Dead: Encounters between the Living and the Dead in Ancient Greece*, Berkeley Los Angeles London 1999, 161-199.

13 N. Harrington, *Living with the Dead: Ancestor Worship and Mortuary Ritual in Ancient Egypt*, Oxford Philadelphia 2013, 5-6, 25.

14 Odysseus 12:38-43. Vert. M.A. Schwartz, *Homerus: Ilias & Odyssee*, Amsterdam 2021.

De manschappen dienden hun oren met was dicht te stoppen, en als hij zelf wilde luisteren, diende hij zich te laten vastbinden aan de mast van het schip. Hij zou zijn vrienden bidden hem los te maken als hij het verleidelijke gezang van de Sirenen hoorde, maar dat moest enkel een aansporing voor hen zijn hem nog strakker vast te snoeren. Dat was dus ook zijn redding.

In de 3^e eeuw v.Chr. dichtte Apollonios van Rhodos ook over deze Sirenen, die passanten door hun stemmen trachtten te verleiden, “zodat ze al heel veel mensen de honingzoete thuiskomst afgenomen hadden; die kwijnden langzaam weg en vonden er de dood”.¹⁵ Door zijn tegenzang wist Orpheus de bemanning te redden. Volgens Ovidius waren Sirenen gevleugeld, maar behielden ze hun meisjeshoofd en menselijke spraak om hun zangtalent, “die orenstrelende muziek van zo’n begenadigd klankvermogen”.¹⁶

Een antieke bron uit de 5^e eeuw n.Chr. vertelt ook hoe Orpheus de Sirenen aantrof op zijn reis met de Argonauten. Terwijl zij per schip langs een kust voeren, hoorden zij een geluid:

Vanaf die rots bereikte ons de klare
klank van een lied, van meisjes die daar zaten:
de stervelingen die zij tot zich lokten,
zouden nooit meer huiswaarts kunnen keren.
Ook voor de Minyers was dat gezang
zo heerlijk om te horen dat de riemen
hun uit de handen vielen – nooit meer wilden
zij weg van die verderfelijke stemmen.

Gelukkig wist Orpheus met zijn zang en lierspel de betovering te verbreken, de Sirenen stopten hun gezang, ontzet:

Verschrikkelijke kreten slaakten zij,
omdat zij wisten dat het gruwzaam lot
van voorbeschikte dood gekomen was.
Zij slingerden zich van de ruwe klip

15 Apollonios van Rhodos, *De tocht van de Argonauten*, 4:1195-1198. Vert. W. Kassies, *Apollonios van Rhodos: De tocht van de Argonauten*, Amsterdam 2004.

16 Ovidius, *Metamorphosen*, 5:557-563. Vert. M. d’Hane-Scheltema, *Ovidius: Metamorphosen*, Amsterdam 2003.

de diepte van de donderende zee in,
waar hun uitzonderlijk gevormde lijven
onmiddellijk veranderden in rotsen.¹⁷

Dat was dus goed afgelopen voor de Argonauten. De Griekse filosoof Herakleitos vond dat allemaal nogal vergezocht. Volgens hem waren “Sirenen prostituées die opvielen door hun spel met muziekinstrumenten en hun fraaie gezang. Ze waren ook zeer mooi, zodat de mannen die bij hen langkwamen werden kaalgeplukt. Men zei dat ze de benen van vogels hadden, omdat ze vlug wegrenden van de mannen die hun bezittingen hadden verkwest.”¹⁸

GODINNEN

Lilitu waren natuurlijk demonische verschijningen. Maar legenden vertelden ook over godinnen die voor mannen gevaarlijk konden zijn, zoals de godin Anat, een bepaald krijgszuchtig figuur. Zij sierde zich met een snoer van de doodshoofden van haar vijanden en droeg een gordel met daaraan hun afgehouden handen, een uitmonstering die haar temperament verraaft: Anat was een onbeheerste, grillige godin die vlees verslond en bloed dronk. Zij werd vaak ‘maagd’ Anat genoemd, maar men moet dat niet letterlijk-biologisch nemen, zij was vooral jong en wild. Een mythologische tekst uit Ugarit (1550-1200 v.Chr.) verhaalt:

Toen trok Anat op ten strijde in de vallei,
Zij vocht tussen de twee steden:
Zij doodde de mensen van de kust,
Zij vernietigde de mannen van het oosten.
Hoofden rolden onder haar als ballen,
Handen vlogen rond als sprinkhanen,
De krijgers' handen als zwermen veldsprinkhanen.
Zij bond de hoofden op haar rug,
Zij bond de handen aan haar gordel,

17 *De Argonautica van Orpheus*, 1269-1275, 1287-1293. Vert. P. Gerbrandy, *De barre tocht van Orpheus: Argonauten in de Late Oudheid*, Eindhoven 2023, 101-102.

18 Herakleitos, *Ongelooflijke zaken*, 14. Vert. H. Koning, *Mythen moet je niet geloven: Mytheverklaringen uit de Oudheid*, Budel 2016, 125.

Zij stortte zich kniediep in het bloed van de soldaten,
Tot haar dijen in geronnen bloed van krijgers.
Met een staf verdreef ze haar vijanden,
Met het touw van haar boog haar tegenstanders.¹⁹

Een van de verhalen over Anat gaat over haar bemoeienis met de kroonprins Aqat en is geladen met seksuele spanning.²⁰ In deze geschiedenis wilde Anat de boog bemachtigen die Aqat van de goden had gekregen. Zij bood hem goud, zilver en onsterfelijkheid aan, maar Aqat weigerde. Hij zei dat zij hem bedroog, dat hij toch zou sterven en dat wapens hoe dan ook niet bedoeld waren voor vrouwen: “Zeker, de dood van allen zal ik sterven; zekerlijk zal ik sterven. En verdere woorden zal ik nu spreken: bogen zijn voor krijgers, zal het vrouwenvolk nu daarmee jagen?”²¹ Dat was niet Aqats verstandigste uitspraak, zoals nog zou blijken. Er zit een diepere laag in het verhaal. Zo symboliseert de boog de ‘mannelijkheid’ van de krijger, waarmee niet alleen zijn moed wordt bedoeld maar ook zijn lid.²² Er zijn verschillende interpretaties mogelijk. Misschien probeerde Anat inderdaad Aqat te verleiden en wilde zij hem seksueel veroveren met het doel dat Aqat haar zijn ‘boog’ zou toevertrouwen – misschien wilde ze hem wel ontmannen. Maar het is ook mogelijk dat Anat de boog wilde verwerven als symbool van haar eigen mannelijke eigenschappen als goddelijke jageres.²³ Natuurlijk nam Anat geen genoegen met Aqats weigering, zij liet zijn belediging niet ongestraft. En inderdaad zou Aqat die met de dood bekopen: terwijl hij met gerust gemoed at in zijn tent, werd hij dodelijk getroffen aan het hoofd door Jatpan, de als gier vermomde handlanger van Anat. De boog echter werd verbrijzeld en ging verloren voor Anat, die zo te zien spijt had van wat zij had teweeggebracht.²⁴

19 M.D. Coogan, *Stories From Ancient Canaan*, Louisville 1978, 90-91.

20 N.H. Walls, *The Goddess Anat in Ugaritic Myth* (SBL-DS, 135), Atlanta 1992, 187.

21 In Walls, *The Goddess Anat*, 189.

22 D.R. Hillers, ‘The Bow of Aqhat: The Meaning of a Mythological Theme’, in: H.A. Hoffner (ed.), *Orient and Occident: Essays Presented to Cyrus H. Gordon on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday* (AOAT, 22), Neukirchen-Vluyn 1973, 71-80. Tekst in Coogan, *Stories From Ancient Canaan*, 36-40.

23 Walls, *The Goddess Anat*, 189-190.

24 Hillers, ‘The Bow of Aqhat’, 77.

Maar het verhaal gaat verder.²⁵ Nadat het lijk van Aqat was teruggevonden, bedreven zijn vader Danel en zijn zuster Pagat zeven jaren rouw. Toen brak de tijd aan waarop Pagat haar broer ging wreken. Zij wilde de moordenaar Jatpan doden en deelde haar vader het plan mee, die dat goedkeurde. Het kwam erop neer dat zij Jatpan zou verleiden en dan doden. Wij lezen aldus over Pagat in poëtische verzen:

Zij waste zich, en bracht rouge aan,
Met rouge van de zeeschelpen
Die wonen in duizend velden in de zee.
Onder deed zij het vest van een held aan.
Zij plaatste een mes in de schede;
Zij plaatste een zwaard in de sabelschede.
Daarover deed zij het kleed van een vrouw aan.
Bij het ondergaan van de zon, het goddelijke licht,
Kwam Pagat in de plaats waar velden elkaar ontmoeten.
Bij het opkomen van de zon, het goddelijke licht,
Naderde Pagat de tenten.
Een woord werd gebracht aan Jatpan,
“Een gehuurde vrouw is uw woonst binnengekomen,
Is genaderd tot uw tenten.”
Jatpan, de krijger van de Vrouwe, antwoordde,
“Breng haar binnen en laat zij mij wijn te drinken geven,
De beker uit mijn hand nemend,
De kroes uit mijn rechterhand!”
Pagat werd binnengebracht en serveerde hem te drinken,
Zij nam de beker uit zijn hand,
De kroes uit zijn rechterhand.
[...]
Een tweede keer serveerde zij een mengsel om te drinken;
Zij serveerde een drank [...]²⁶

De rest van het verhaal is verloren gegaan. We zien dat Pagat zich mooi maakte en dat zij bij Jatpan door iemand werd geïntroduceerd als ‘een

25 M.P. Coote, ‘Comment on “Narrative Structures in the Book of Judith”’, in: Wuellner (ed.), *Colloquy* 11, 21-26, i.h.b. 21-22.

26 AQHT C [iv] 204-224.

gehuurde vrouw', dat is een prostituee.²⁷ Haar uitmonstering verhulde de ware bedoelingen van Pagat: onder haar vrouwelijk gewaad verborg zij de uitrusting van een strijder met het wapen waarmee zij Jatpan zou doden. Jatpan vroeg om Pagat binnen te brengen om hem wijn te drinken te geven; het werd een feestje. Ten slotte, zo mogen wij ondanks het ontbreken van het slot toch aannemen, doodde Pagat de dronken Jatpan met haar zwaard.

Het thema van de vrouw of godin die een mannelijke held verleidt, seksuele gemeenschap met hem heeft waarbij die man als gevolg daarvan op één of andere wijze omkomt, treffen wij aan in velerlei oude Mesopotamische mythen. Bekend is de Sumerische Inanna, of de Babylonische Ishtar, de ontembare godin van erotische liefde en van de strijd. Zij is de godin die de seksuele lust in mensen opwekt, zowel binnen legitieme kaders als daarbuiten. Er zit een demonisch kantje aan haar; zij is een *sahiratu*, iemand die 'rondzwerft', zoals ook de vrouwelijke demon Lilitu placht te doen. En zij wordt ook *harimtu* genoemd: hier is dat iemand die zich overgeeft aan prostitutie; zij zit in de deur van herbergen, draagt de kralen van een prostituee om haar hals en verleidt mannen. Zij is ook de godin van de krijg. Ishtar belichaamt dus zowel lust als geweld, vermoedelijk omdat beide irrationeel zijn en bedreigend zijn.²⁸ (Afbeelding 2) Al komen de kenmerken erotiek en dood vaak los van elkaar voor, in enkele gedichten worden ze samen genoemd. Ook in het Gilgamesjepis treffen wij een passage aan waarin Ishtar haar ogen richt op de schoonheid van de held Gilgamesj en gemeenschap met hem wil: "Kom, Gilgamesj, en wees mijn minnaar! Schenk mij, o schenk mij de vrucht van jouw wellust! Word mijn gemaal; ik zal jouw gade zijn!" Maar Gilgamesj verwerpt haar en noemt de lijst van al haar partners die zij eens heeft liefgehad, onder wie Dumuzi, en die nu vernietigd zijn of veranderd werden in een dier.²⁹

27 S.B. Parker, *The Pre-biblical Narrative Tradition: Essays on the Ugaritic Poems Keret and Aqhat*, Atlanta 1989, 130-131.

28 J. Ochshorn, 'Ishtar and Her Cult', in: Olson (ed.), *The Book of the Goddess*, 16-28; T. Frymer-Kensky, *In the Wake of the Goddesses: Women, Culture and the Biblical Transformation of Pagan Myth*, New York 1992, 25-31, 45-50, 58-80; T. Jacobsen, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, New Haven 1976, 23-74.

29 Gilgamesj 6:6-8 en verder. Vert. H. Vanstiphout, *Het epos van Gilgamesj*, Roesselaere 2002.

Die Dumuzi die Gilgamesj noemt, was de koning of godheid die met de godin Inanna of Ishtar sliep. Het gedicht 'Laat hem komen, laat hem komen!' biedt een beschrijving van de wijze waarop Inanna zich mooi maakt om Dumuzi te ontmoeten: zij wast zich met water en zeep, zalft zich, kleedt zich in een koninklijk gewaad, maakt de oogleden zwart met antimonium, kamt haar haren, doet gouden ringen aan, siert zich met een halssnoer van kleine stenen parels. Zij ziet er prachtig uit. Dan vraagt zij de bruidegom (Dumuzi) binnen te brengen om te drinken en te feestten.³⁰

Breng mijn bruidegom binnen van het paleis!
Sturen jullie daar een man heen voor een bruiloft-drinkgelag.
Laat ik, om te beginnen, wijn voor hem schenken,
zo moge zijn hart zich verheugen, zo moge zijn hart tevreden zijn.
Laat hem komen! Laat hem komen! Hoe dan ook, ja, laat hem komen!³¹

Zowel het zich mooi maken als het thema van het drinkgelag komt hier aan bod, niet echter het doden van de geliefde. Maar in andere verhalen draait het er toch op uit dat Dumuzi een deel van het jaar in het dodenrijk moet verblijven. De eerlijkheid gebiedt ons te vermelden dat Dumuzi daar zelf niet geheel onschuldig aan was. In het epos 'De afdaling van Inanna naar de onderwereld' wordt ons meegedeeld dat Dumuzi, toen Inanna in die onderwereld verbleef – dus dood was – zich daar niet al te veel van had aangetrokken. Terwijl anderen om haar hadden gerouwd, had hij zitten feesten. Daarom gaf 'mevrouw' Inanna, weer opgeklommen uit het dodenrijk, hem over aan demonen. Nu zou Dumuzi afdalen naar het dodenrijk.

Dumuzi echter weende.
Mevrouw ging naar hem toe, nam hem bij de hand (en sprak):
'[...] helaas! [...]
Jij een halfjaar; jouw zus een halfjaar!
Wanneer ze jou opeisen, zullen ze jou halen;
en wanneer ze jouw zus opeisen, zullen ze die halen.'
Inanna, de heilige, maakte zo Dumuzi tot haar plaatsvervanger.

30 T. Jacobsen, *The Harps that Once... : Sumerian Poetry in Translation*, New Haven London 1987, 16-18.

31 Jacobsen, *The Harps that Once...* , 16-18.

Eresjkigal, de heilige,
O jou te prijzen is zoet.³²

Ook de Grieken vertelden verhalen over Afrodite, de godin van de seksuele liefde, verhalen die waren geïnspireerd door die van Inanna en Ishtar.³³ In de ‘Tweede Lofzang op Afrodite’, die deel uitmaakt van de Homerische hymnen (die niet van Homeros’ hand zijn maar van onbekende zangers), wordt de godin bekleed met fraaie kledingstukken en sieraden. Haar schoonheid was daardoor zo overweldigend dat de goden haar zeer bewonderden; eenieder wilde haar wel huwen.³⁴ Interessanter is de ‘Eerste lofzang op Afrodite’. Daar vinden wij het verhaal van Afrodite die – zo had Zeus beschikt – verliefd werd op de knappe veehoeder Anchises. Zij wilde gemeenschap met hem en maakte zich daartoe mooi.

Ze haastte zich naar Cyprus, ging haar geurige tempel binnen, in Pafos, waar ze een heilig domein bezit en een wierookaltaar. Toen ze daar binnen was, duwde ze de schitterende poorten dicht. Daar gaven de gratiën haar een bad en zalfden haar met olie, goddelijke olie, zoals glanst op de huid van de eeuwglevende goden, met welriekende godenzalf, die voor haar werd geparfumeerd. Toen ze om haar lichaam haar mooiste kleren had gedrapeerd en zich met goud had getooid, verliet de glimlachlievende Afrodite het welriekend eiland Cyprus en haastte zich naar Troje. [...] Toen Anchises haar bemerkte, keek hij met bewondering naar haar rijzige gestalte en haar schitterende kleren. Ze droeg een peplos, schitterender dan een laaiend vuur, sierspelden met spiralen en fonkelende oorhangers als bloemkelken. De halssnoeren om haar zachte hals waren glanzend, prachtig, van puur goud, geheel en al kunstig bewerkt: als maanlicht omgaf hun glans haar zachte borsten, een wonder om te zien. Begeerte overweldigde Anchises [...].³⁵

32 Vert. H. Vanstiphout, *Helden en goden van Sumer: Een keuze uit de heroïsche en mythologische dichtkunst van het Oude Mesopotamië*, Nijmegen 1998, 404-412.

33 Ch. Penglase, *Greek Myths and Mesopotamia: Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod*, London New York 1994, 159-179.

34 *Tweede lofzang op Afrodite*, 8-18. Tekst in H. Verbruggen (vert.), *Homerische hymnen: Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien*, Amsterdam 1995, 74. De opmaak van Afrodite vinden wij ook in Homeros’ *Odyssee*, 8:359-366.

35 Vert. Verbruggen, *Homerische hymnen*, 67-68; *Eerste lofzang op Afrodite*, gedeeltes uit 53-105 (Tweede helft van de 7^e eeuw v.Chr.).

Anchises vermoedde wel dat deze mooie vrouw een godin was, doch Afrodite loog, zij ontkende dit. Zij beweerde een ongerept meisje te zijn dat onervaren was in de liefde en dat door de god Hermes naar Anchises was gevoerd om het bed met hem te delen en hem als wettige echtgenote mooie kinderen te baren.

Door die woorden wekte de godin zoete begeerte in zijn hart. Verlangen beving Anchises en hij sprak de volgende woorden: 'Als je werkelijk een mens bent en je moeder een gewone vrouw, [...] zul je voor eeuwig mijn echtgenote heten.' [...] Na die woorden nam hij haar bij de hand. De glimlachlievende Afrodite keerde zich om en met neergeslagen ogen volgde ze hem naar het mooi gespreide bed. [...] En toen, door de schuld van de goden en het lot, sliep aan de zijde van een godin een sterveling, zonder dat hij wist wat hij deed.³⁶

Nadat zij met elkaar gemeenschap hadden, liet Afrodite een diepe slaap neerkomen op de jongeman. Toen hij ontwaakte, vroeg de godin hem of zij nog in iets leek op het meisje van daarnet. Afrodite zag er nu geheel anders uit. Anchises herkende haar als de godin en hij vreesde voor de nare gevolgen van zijn bijslap met haar: zijn potentie te verliezen. Afrodite stelde Anchises gerust: alleen als hij over zijn relatie met haar zou opscheppen, zou Zeus hem treffen met zijn bliksem. Volgens andere bronnen trof Zeus' bliksem hem inderdaad en werd hij daardoor impotent of blind.³⁷ Seks hebben met een godin is nooit helemaal veilig voor een sterveling.

De kleding en de sieraden van Afrodite maakten de godin nog aantrekkelijker dan zij al was, zij zorgden ervoor dat er seksueel verlangen in mensen ging branden.³⁸ Gelijksortige thema's vinden wij in Homeros' *Ilias*. Daar wilde Hera haar gemaal Zeus verleiden. Zij waste haar lichaam, zalfde zich met welriekende balsem, kamde haar haren, hulde zich in een goddelijk gewaad, deed sieraden aan en ook sandalen. Vervol-

36 Vert. Verbruggen, *Homerische hymnen*, 69-70; *Eerste lofzang op Afrodite*, gedeelten uit 143-167.

37 G. Devereux, *Femme et Mythe*, Paris 1982, 33. Soph. Fragment 373; Hyginus, *Fabulae* 94.

38 Penglase, *Greek Myths and Mesopotamia*, 166-168, 174. Penglase wijst nog op de Griekse mythe van Pandora: een mooie vrouw die eveneens wordt opgesmukt en waarbij de opsmuk staat voor het verwerven van macht, 212-214.

gens vroeg zij Afrodite om hulp. Die gaf haar de gordel waarin heel haar toverkracht school waarmee in mensen en goden wellust werd opgewekt. Toen Zeus Hera zag, was één blik voldoende om zijn lust en begeerte te doen ontvlammen. Hera loog hem iets voor, had gemeenschap met hem en zorgde ervoor dat de slaap over hem kwam. “Daarop gingen zij liggen en zij dekten zich toe met een schone nevel van goud. Glinsterende druppels dauw vielen neer.”³⁹

KONINGINNEN

Ook in de geschiedenis van de legendarische koningin Semiramis treffen we het thema aan van de vrouw die mannen verleidt en doodt. Historisch gezien was Semiramis of Sjamuramat de moeder van de Assyrische koning Adadnirari III (rond 800 v.Chr.), maar in verhalen kreeg ze trekken van de godin Ishtar. Zoals Ishtar was Semiramis bedrijvig zowel in de krijg als in de liefde.⁴⁰ Diodoros van Sicilië, een Griekse historicus uit de 1^e eeuw v.Chr., vertelt hoe Semiramis, ontsproten uit de gemeenschap van de godin Derceto – godin van vruchtbaarheid – met een knappe jongeling, vanwege haar uitzonderlijke schoonheid ten huwelijk werd genomen door de Syrische gouverneur Onnes. Zij volgde haar echtgenoot in het koninklijke leger tijdens de oorlog tegen Bactrië. Het lukte de troepen van koning Ninos niet de stad in te nemen, maar Semiramis slaagde erin aan het hoofd van een selecte groep mannen de stad door verrassing in te nemen. Koning Ninos was zo onder de indruk van haar uitzonderlijke moed én van haar schoonheid dat hij haar ten huwelijk nam zodat zij koningin werd. Onnes, haar eerste man, hing zich uit wanhoop op. Later stierf ook Ninos, zodat Semiramis als koningin heerste over het uitgestrekte rijk. Om haar machtspositie te kunnen behouden, weigerde zij te hertrouwen, doch wel sliep zij met de knapste soldaten die zij vervolgens liet doden. Zo wordt zij voorgesteld als een sterke, erotische

39 *Ilias*, 14:169-348. Aanhaling: 348. Vert. Schwartz, *Homerus: Ilias & Odyssee*.

40 F. Lenormant, ‘La légende de Sémiramis: premier mémoire de mythologie comparative’ *MAR* 40 (1873), 3-68, i.h.b. 43, 51-52. Historische wortels: R. Bernbeck, ‘Sex/Gender/Power and Shammuramat: A View from the Syria Steppe’, in: D. Bonatz, R.M. Czichon, F.J. Kreppner (eds.), *Fundstellen Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, Wiesbaden 2008, 351-369.

vrouw, waarbij haar seksualiteit is verbonden met de dood. Diodoros vertelt nog dat de vele ruïneheuvels in het noorden van Mesopotamië alle grafheuvels zijn met de lijken van de ontelbare minnaars die Semiramis na de bijslaap had laten ombrengen.⁴¹ Een andere versie verhaalt hoe Semiramis als courtesane werd geïntroduceerd aan het hof en hoe zij vanwege haar uitzonderlijke schoonheid werd opgenomen in de harem van koning Ninus. Semiramis slaagde erin haar echtgenoot ervan te overtuigen haar voor slechts vijf dagen koninklijke macht te geven. Daarvan gebruikmakend, gaf zij bevel de koning gevangen te zetten zodat zij de macht behield.⁴² In de versie van de Griekse filosoof Ploutarchos (ca. 50-120 n.Chr.) werd koning Ninus verliefd op Semiramis, die hem de gunst vroeg voor één dag te mogen regeren. Toen hij dit toestond, maakte zij van haar macht gebruik om hem te laten doden. Ploutarchos:

De Syrische Semiramis was eerst dienaress en vriendinnetje van een huisslaaf van koning Ninus de Grote. Toen de koning haar evenwel had opgemerkt en verliefd op haar geworden was, heeft zij zo'n macht en overwicht over hem gekregen, dat ze hem vroeg haar voor één dagje maar met kroon en al op de troon te laten zitten en haar een volmacht te geven. Toen hij dat had toegestaan en iedereen had bevolen haar te dienen en te gehoorzamen, zoals ze dat met hem deden, testte zij eerst de lijfwacht door redelijke opdrachten te verstrekken. Vervolgens liet ze Ninus in de gevangenis gooien en ten slotte executeren. Toen dat alles was gedaan, regeerde ze lange tijd in volle glorie over Azië.⁴³

ANDERE GEVAARLIJKE VROUWEN

Op heilig Lemnos gingen wij aan land
 bij de hoge heuvels van de Sintiers.
 Daar hadden vrouwen nog niet lang geleden
 verschrikkelijke daden uitgevoerd:

41 Diodoros van Sicilië, *Bibliothèque II*:13:4. F.W. König, *Die Persika des Ktesias von Knidos* (AfO, 18), Graz 1972, 37-40.

42 Diodoros van Sicilië, *Bibliothèque II*:20:3-5.

43 Ploutarchos, *Amatorius* 753 d-e. 'Gesprek over liefde.' Vert. G. Janssen, *Plutarchus: Moralia III*, Leeuwarden 2005, 34.

zij hadden in hun razernij de mannen
met wie zij sliepen uit de weg geruimd.⁴⁴

Zo vertelt Orpheus in zijn verslag van de reis die hij met de Argonauten maakte. Een sombere geschiedenis voorwaar. Al deze verhalen over gevaarlijke en betoverend mooie vrouwen deden in de oudheid de ronde. De thema's van verleiding, bedrog en dood komen trouwens ook voor in de Bijbel. In het boek Spreuken wordt de lezer gewaarschuwd voor zo'n gevaarlijke vrouw: "En kijk, daar komt die vrouw op hem af, gekleed als een hoer, een listig karakter. Ongedurig en losbandig, als iemand die in huis geen rust vindt." De wijze raad die de gelovige wordt meegegeven luidt:

Nu dan, mijn zonen, luister naar mij,
schenk aandacht aan mijn woorden.
Volg de wegen van zo'n vrouw niet,
dwaal niet op haar paden.
Veel slachtoffers heeft zij gemaakt,
talloos velen zijn door haar gevel.
Haar woning is de toegang tot het dodenrijk,
van daar daal je af tot in de kamers van de dood.⁴⁵

Het is niet zo dat deze vrouw de mannen met wie zij slaapt zelf ombrengt. Wel wachtte de man die in haar val gelopen was een vroege dood. Dat was Gods straf op zulke euvele daad: "Wie ontzag heeft voor de HEER, leeft vele jaren langer, het leven van een goddeloze wordt bekort."⁴⁶ Ook in enkele nabijbelse verhalen treffen we dit thema aan. In het boek Judit maakte de protagoniste zich buitengewoon mooi om de vijandelijke generaal Holofernes te verleiden. Deze raakte helemaal van slag door haar schoonheid, dronk zich laveloos in zijn verrukking over wat komen ging – seks, dacht hij – waarop Judit hem het hoofd afhakte. Pseudo-Philo, een ons onbekende Jood uit de 1^e eeuw n.Chr., beschrijft in zijn *Liber Antiquitatum Biblicarum* hoe Jaël, die we kennen uit het boek Rechters, zich mooi maakte door zich te sieren met haar juwelen om Israëls vijand Sisera

44 *De Argonautica van Orpheus*, 468-473. Vert. Gerbrandy, *De barre tocht van Orpheus*, 61.

45 Spr.7:10-11, 24-27.

46 Spr.10:27.

te verleiden. Deze was verrukt over Jaël en wilde zelfs met haar trouwen, maar in zijn slaap dreef Jaël een tentpin door zijn hoofd. Deze Judit en Jaël maakten zich mooi om de vijand te verleiden, maar zij hadden geen seksuele gemeenschap met de vijand, zij waren tenslotte vrome Bijbelse vrouwen.⁴⁷

Het bekende verhaal van Jozef die, zelf onschuldig, verleid werd door de vrouw van zijn meester Potifar, is misschien geïnspireerd door een Egyptisch verhaal uit de 12^e eeuw v.Chr., ‘Het verhaal van twee broers’. Anpu was gehuwd, zijn jongere broer Bata niet. Op een dag probeerde Anpu’s vrouw Bata te verleiden. Deze echter wees haar resoluut af. Dat nam de vrouw hem niet in dank af en ze vertelde haar man Anpu dat Bata *haar* had willen verleiden, en haar wou slaan als zij niet zou toegeven. Anpu was woest en probeerde zijn broer te doden, maar die vluchtte en bad tot Re-Harakhti om redding. De godheid zorgde voor een meer tussen de twee broers, vol krokodillen, ze konden elkaar niet naderen. Dat gaf Bata de gelegenheid zijn versie van het verhaal te vertellen. Als bewijs van zijn onschuld hakte hij nog zijn geslachtsdelen af, en gooide ze in het water waar een meerval ze opat. Dat overtuigde Anpu, die huiswaarts keerde en zijn vrouw doodde en haar lichaam voor de honden wierp. Daardoor zou zij geen verder bestaan hebben in de dood, haar lichaam was immers vernietigd, niet gemummificeerd. Een vreselijke straf.

Een andere Egyptische vertelling is ‘het verhaal van Waarheid en Valsheid’ – fictieve namen van twee broers. ‘Waarheid’ werd als portier in dienst genomen door een edelvrouw. Zij werd verliefd op zijn schoonheid, liet hem bij haar brengen en er kwam seks van: “De vrouw zag hem en zij verlangde heel erg naar hem toen zij zag hoe mooi hij was in heel zijn lichaam. Die nacht sliep hij met haar en hij kende haar (seksueel) als het (seksueel) kennen van een man.” De vrouw werd zwanger, een kind werd geboren. De man moest echter zijn job als portier weer uitoefenen. Deze vrouw wordt beschreven als slecht, wat nog eens blijkt uit het feit dat zij de identiteit van de vader verzwegen voor haar kind.⁴⁸

47 Zie over nabijbelse vertellingen: D. De Waele, *Vergeten rijkdom: Joodse wereldliteratuur uit de klassieke oudheid*, Utrecht 2022. Judit en Jaël: 164-169, 197-207.

48 M. Orriols-Llonch, ‘Women’s Role in Sexual Intercourse in Ancient Egypt’, in: S. Lynn Budin & J. Macintosh Turfa (eds.), *Women in Antiquity: Real Women Across the Ancient World*, London New York 2016, 194-203, i.h.b. 195.

Vrouwelijke demonen, godinnen, aardse vrouwen, ze waren er volgens de verhalen en mythen die we de revue lieten passeren op uit om mannen door hun schoonheid te verleiden, en als die niet oppasten ook te doden. De betoverende schoonheid van een vrouw is altijd al een zwak punt geweest voor het sterke geslacht. Daarom zouden mannen het nodig vinden de macht van de vrouw in te perken, haar schoonheid te verhullen of weg te nemen, haar plaats in de maatschappij en later in de kerk in te perken, en men probeerde zelfs haar vrouwelijkheid om te vormen tot mannelijkheid. Hoe dat in zijn werk ging, zullen we in enkele van de volgende hoofdstukken bekijken.

PSYCHOLOGIE

Waar kwamen deze verhalen vandaan? Waarom werden ze verteld? Wat betekenden ze? Deze verhalen waren, zoals we al zeiden, een weerspiegeling van een angst in de psyche van de man, de angst voor de onverzadigbare vrouw. Die verhalen vindt men trouwens in vele culturen over de hele wereld terug. Wolfgang Lederer heeft er ooit een historisch-antropologische en psychologische studie over geschreven.⁴⁹ Het zijn verhalen waarin bijvoorbeeld mooie maar enge meisjes hun kersverse echtgenoot seksueel benaderen om die in de huwelijksnacht te doden. Of de man heeft de vagina van zijn gade gezien en daar twee rijen tanden ontdekt (de 'vagina dentata'), of ook wel de kop van een slang die zich achter de schaamlippen verbergt, wat voor de man allemaal weinig uitnodigend is om seks te bedrijven.

Die angst en fascinatie zijn kenmerken van de archaïsche mens en het kind. Beiden ervaren de buitenwereld als overweldigend, gevaarlijk en levensbedreigend, legt psychoanalyticus Siegmund Hurwitz uit.⁵⁰ Zolang het Ik-bewustzijn onvoldoende sterk ontwikkeld is, blijven de onlustgevoelens bestaan. Maar zelfs bij gezonde volwassenen kunnen de oerangsten nog doorbreken. Volgens de Duitse psychoanalytica Karen Horney heeft het allemaal te maken met frustrerende ervaringen van de jongen wiens eigen moeder hem onvoldoende bevestigd heeft, zodat

49 W. Lederer, *The Fear of Women: An inquiry into the enigma of woman & why men through the ages have both loved & dreaded her*, New York 1970.

50 S. Hurwitz, *Lilith, die erste Eva: Eine Studie über dunkle Aspekte des Weiblichen*, Zürich 1980, 141-143.

zijn zelfgevoel verwond werd. Maar Hurwitz vermoedt dat het niet zozeer om de lijfelijke moeder gaat, maar om het archetypen van de 'Moeder'. Psycholoog Erich Neumann maakt dan weer onderscheid tussen angst van de jongen voor het vrouwelijke, te weten het moederlijke aspect en het anima aspect, dat is de vrouwelijke kant van de psyche van de man. Het voert in het kader van dit boek te ver om heel de mannelijke psychologie in dezen uit de doeken te doen (schrijver dezes voelt zich ook niet erg competent in de materie), maar hiermee is een eerste aanzet gegeven, de geïnteresseerde kan verdere literatuur raadplegen.⁵¹ Ik vermeld nog dat ook vandaag psychiaters cliënten over de vloer krijgen die vertellen over hun neurotische dromen over angst en fascinatie voor de vreemde vrouw.

De Nederlandse auteur Lisette Thooft legt wat lichtvoetiger uit dat mannen tegenwoordig niet bang meer hoeven te zijn dat ze door vrouwen ontmand of gedood zullen worden. Toch zijn zij vaak op hun hoede als ze in de buurt van een vrouw zijn, ook van hun eigen vrouw. Mannen zijn beducht om hun vrouw boos te maken, want vrouwen hebben iets onverzadigbaars – zegt Lisette Thooft. Altijd hebben ze wel wat aan te merken op hun man, ze vitten, ze willen wat van hem, steeds opnieuw, en de man heeft dan de neiging te vluchten. Achter zijn krant, naar de kroeg, in zijn eigen gedachte-wereld, om zich af te schermen van de hem belagende vrouw. De man vindt zijn vrouw dan te bemoeizuchtig, te bezitterig. De vrouw wil verbinding, en de man voelt zich gebonden. Hij krimpt ineen onder de hem opgelegde intimiteit. Hij vreest doodgeknuffeld te zullen worden, zoals lang geleden mythen circuleerden over vrouwen die mannen seksueel wilden bezitten en waarbij de man eraan ten onder ging. Daar zit ook een puur biologische kant aan. Thooft: "Een man moet dus het meest vitale, meest levengevende dat hij in zijn lichaam heeft, uitstoten en loslaten. Als je het leven uitstoot, blijft er de dood over en het orgasme wordt dan ook wel – door en voor mannen – de 'kleine dood' genoemd. Het gaat gepaard met een zekere leegte, een vorm van zelfverlies."⁵²

Anders dan het geval is met de schrikwekkende gestalten van oude Sumerische en Babylonische demonen en godinnen, valt met de 'kleine dood' waarschijnlijk best te leven.

51 In: Hurwitz, *Lilith, die eerste Eva*, 141-158.

52 L. Thooft, *De Onverzadigbare Vrouw (en de Afwezige Man): Een nieuwe visie op de verhouding tussen mannen en vrouwen*, Amsterdam 2001, 16.

MESSALINA, DE KEIZERLIJKE HOER

Behalve in deze mythen en verhalen kwamen ook in het werkelijke leven gevaarlijke vrouwen voor: zij moordden en hoereerden, al was het niet zo dat zij specifiek hun seksuele slachtoffers om het leven brachten.

Geen enkele echtgenote van een Romeinse keizer had formeel enige politieke macht. Maar volgens sommige klassieke schrijvers waren er wel enkelen van die echtgenotes die listig en behendig als zij waren, toch politieke macht naar zich toe trokken. Die schrijvers waren daarover diep verontwaardigd. Deze vrouwen, zo vertellen zij ons, verwierven hun macht namelijk door moord, overspel en ontucht. Augustus' dochter Julia had seks met mannen op de *rostra*, het spreekgestoelte in het forum, het politieke centrum van Rome; Messalina, vrouw van keizer Claudius, hoereerde met half Rome; Faustina, vrouw van Marcus Aurelius, volgde in haar voetspoor, er waren er nog meer. Hoeveel van deze verhalen waar zijn, of in welke mate zij op waarheid berusten, is moeilijk na te gaan. Het is best mogelijk dat sommigen van deze hooggeplaatste vrouwen de hun opgelegde seksuele beperkingen verwierpen. Maar overspel door de vrouw van de keizer vormde een bedreiging voor die keizer. Toen Claudius, een beetje bangig aangelegd, hoorde dat Messalina achter zijn rug met een ander een huwelijk was aangegaan, was hij "zozeer door schrik bevangen dat hij herhaaldelijk vroeg 'of hijzelf nog steeds keizer was'".⁵³

Valeria Messalina (ca. 20-48 n.Chr.) had een enorme seksuele appetijt. Zij was gehuwd met Claudius, enkele jaren voordat hij als keizer van het Romeinse Rijk de onpopulaire Caligula zou opvolgen. Wij weten niet of zij gelukkig getrouwd waren, zeker is wel dat Claudius gek op haar was, maar dat Messalina op seksueel vlak lang niet genoeg had aan haar ene echtgenoot.

De Romeinse biograaf Suetonius (70-140) schreef in zijn 'Leven van Romeinse keizers' over keizer Claudius hoe hij Messalina als zijn derde opeenvolgende vrouw trouwde, doch "Toen hem ter ore was gekomen dat zij, nog afgezien van haar andere stuitende misdragingen, een huwelijk had gesloten met Gaius Silius, waarbij de bruidsschat in aanwezigheid van de priesters formeel was vastgelegd, liet hij haar ter dood bren-

53 Tacitus, *Annalen*, 11:31. J.W. Meijer, *Tacitus: Jaarboeken*, Baarn 1990. M. Beard, *Emperor of Rome*, London 2023, 204-205.

gen.” Claudius vreesde dat zijn vrouw door met Silius te huwen deze aan de macht wilde brengen: “Ook aan zijn vurige liefde voor Messalina maakte hij niet zozeer een einde uit verontwaardiging over de krenkingen die zij hem aandeed, als wel uit angst voor gevaar, omdat hij was gaan geloven dat zij haar minnaar Silius aan de macht wilde brengen.” Wijs geworden nam hij zich voor niet meer te trouwen, wat hem niet belette al vlug met Agrippina te huwen.⁵⁴ Over de “andere stuitende misdragingen” en de “krenkingen” vertelt Suetonius verder niets. Plinius de Oudere (23-79 n.Chr.) weet ons daarover nader in te lichten, en geeft een sterk staaltje van haar kunnen: “Messalina, de vrouw van keizer Claudius, koos de beruchtste hoer die haar gunsten te koop aanbood om hierin een wedstrijd te houden en versloeg haar door het in een dag en een nacht vijftig keer klaar te spelen.”⁵⁵ Wat een hele prestatie genoemd mag worden. Uitgebreider meldt ons de Romeinse satiredichter Juvenalis (ca. 60-140) in zijn 6e satire over Messalina:

En wat heeft Claudius niet meegemaakt? Wanneer zijn keizerin hem slapend wist, ruilde ze haar paleisbed graag voor een oud matras; een blonde pruik over het zwarte haar, in cape vermomd en met nooit meer dan één gezelschapsdame sloop Hare Majesteit als hoer de straat op naar een bedompt bordeel, waar zij haar eigen klein hokje had met een versleten sprei. De borsten goudombiesd en verder naakt verkocht zij zich onder de naam Lycisca en pronkte met haar buik, waarin een prins gelegen had. Ze lonkte allerliefst naar wie haar opzocht en bedong haar loon. En als de hoerenbaas zijn meisjes zei de zaak te sluiten, kwam zij altijd spijtig het allerlaatst naar buiten, stijf en brandend in ’t onderlijf en wel vermoeid door mannen, maar niet verzadigd nog. [...]

Juvenalis noemt ook haar moordlust, hij heeft het over “het gif dat voor een stiefzoon werd gekookt, want de gevolgen van machtswellust bij ’t vrouwelijke geslacht zijn erger nog dan haar geilheid ’s nachts”.⁵⁶

54 Suetonius, *Claudius*, 26, 36. D. den Hengst, *Suetonius: Keizers van Rome*, Amsterdam 2003, 296.

55 Plinius de Oudere, *Naturalis historia*, 10:172. Vert. J. van Gelder, M. Nieuwenhuis, T. Peters, *Plinius – De wereld, Naturalis historia*, Amsterdam 2018. <http://historischhuis.nl/recensiebank/review/show/287>

56 Juvenalis, *Satiren*, 6:114-135. M. d’Hane-Scheltema, *Weg met de stad! Weg met het huwelijk! Satiren III en VI van Juvenalis*, ’s-Gravenhage 1981, 30.

De Romeinse historicus Tacitus (56-117) doet uitgebreid verslag over Messalina's avontuur met Silius. Hij schrijft:

Want voor C. Silius, de schoonste jongeling in Rome, was zij dermate in liefde ontvlamd, dat zij diens huwelijk met de edelvrouwe Iunia Silana stukmaakte om zodoende haar minnaar, nu hij vrij man was geworden, te kunnen inpalmen.⁵⁷

Silius was zich wel bewust van de machinaties van Messalina, maar wat vermocht hij tegen een zo machtige vrouw? En misschien bood een en ander ook voor hem onverwachte mogelijkheden? Tot hij haar dwong openlijk voor haar plannen uit te komen:

Blasé van haar herhaald overspel, waarvan het geringe risico haar verveelde, liet Messalina zich verder maar drijven op een stroom van ongekende lusten, toen ook Silius, hetzij uit noodlottige waanzin dan wel omdat hij in werkelijke gevaren een redmiddel zag tegen de dreigende, haar preste het masker af te werpen.⁵⁸

Op een wild feest waar Messalina met andere vrouwen als bacchanten in razernij rondhost, waarbij zij zelf de thyrsusstaf zwaaide, met naast haar Silius omwonden met klimop, brachten boden het ontstellende nieuws dat Claudius van alles op de hoogte was en in aantocht was. Dat werd het einde van Messalina: "Afgelopen was haar leven en niets restte haar meer dan een eervolle dood te zoeken. [...] Toen, voor het eerst, werd Messalina het zich bewust hoe het met haar stond; en zij nam de dolk aan die zij in een machteloos gebaar met bevende hand nu eens op haar keel, dan weer op haar boezem zette, totdat zij door een stoot van het zwaard van de tribuun werd doorboord."⁵⁹

De Romeinse historicus Dio Cassius (165-235) schreef zijn 'Romeinse geschiedenis' in het begin van de 3^e eeuw, dus flink later dan de daarin beschreven gebeurtenissen. Hij is doorgaans niet erg accuraat in zijn verslag van de geschiedenis, hij wil vooral spannende literatuur schrijven voor een publiek dat de grote lijnen van die geschiedenis al kent. En in

57 Tacitus, *Annalen*, 11:12. Vert. Meijer, *Tacitus*. Dio Cassius over deze zaak: *Romeinse geschiedenis*, 60:31:3-5.

58 Tacitus, *Annalen*, 11:26.

59 Tacitus, *Annalen*, 11:37-38.

zijn beschrijving van beroemde vrouwen worden hun karakters erg bepaald door genderstereotypen.

Dio schildert Messalina als moordnares. Niet dat zij er zelf haar handen aan vuil maakte, maar door valse beschuldigingen te uiten en een enkele keer door vergiftiging slaagde zij erin heel wat tegenstanders te laten vermoorden. Zij liet politieke tegenstanders bespieden, hen martelen en ten slotte executeren. Op seksueel vlak deed zij het met heel wat mannen en pleegde zo voortdurend overspel ten opzichte van Claudius. Zij dwong zelfs de acteur Mnester om haar tegen zijn zin seksueel ter wille te zijn.⁶⁰ Zij deed nog heel wat meer, ik laat Dio Cassius zelf aan het woord:

Intussen toonde Messalina niet alleen haar eigen losbandigheid, maar dwong ook de andere vrouwen zich even onkuis te gedragen. Ze liet velen van hen overspel plegen in het paleis zelf, terwijl hun mannen aanwezig waren en toekeken. Zulke mannen beminde en koesterde zij en beloonde hen met eerbewijzen en ambten; maar anderen, die hun vrouwen niet voor zulke zaken wilden opofferen, haatte zij en bracht zij op alle mogelijke manieren ten verderve. Deze daden echter, hoewel van een dergelijke aard en zo openlijk uitgevoerd, ontsnapten lange tijd aan de aandacht van Claudius; want Messalina zorgde voor hem door hem verschillende dienstmeisjes te geven om mee te liggen, en zorgde voor degenen die hem enige informatie konden geven door hun ofwel gunsten te verlenen ofwel hen te straffen.⁶¹

Messalina, alsof het nog niet genoeg voor haar was om de overspelige vrouw en de hoer te spelen, – want naast haar schaamteloze gedrag in het algemeen zat ze soms zelf als prostituee in het paleis en dwong de andere vrouwen van de hoogste stand hetzelfde te doen, – vatte nu het verlangen op om veel echtgenoten te hebben, dat wil zeggen, mannen die werkelijk die titel dragen.⁶²

Maar nogmaals, wij weten niet in hoeverre al deze wilde verhalen een historische werkelijkheid reflecteren. Messalina zal vast een vrouw zijn geweest met veel macht en met losse zeden. Doch al die mannelijke auteurs die haar liederlijkheid beschrijven, overdrijven vast, bij Dio Cassi-

60 Dio Cassius, *Romeinse geschiedenis*, 60:22:3-5.

61 Dio Cassius, *Romeinse geschiedenis*, 60:18:1-3.

62 Dio Cassius, *Romeinse geschiedenis*, 60:31:1.

us kunnen we daar wel zeker van zijn. Hij is bijvoorbeeld de enige die vertelt dat Messalina het keizerlijk paleis tot een bordeel omvormde. Door haar zo af te schilderen, uit hij zijn kritiek op keizer Claudius. Dat soort toestanden krijg je namelijk als je je eigen vrouw niet onder je gezag houdt. “Maar de mensen ergerden zich eraan dat hij de slaaf van zijn vrouw en de vrijgelatenen was.”⁶³ En Tacitus bevestigt dat mannen uit de omgeving van de keizer “[...] bedachten hoe stompzinnig Claudius was, hoezeer hij bij zijn gemalin aan de leiband liep en hoevele terechtstellingen reeds op bevel van Messalina waren volvoerd”.⁶⁴ Door Messalina op te voeren als losbandige hoer bekritisieren deze auteurs de keizer, die zijn huishouden niet op orde had, hoe wilde men dat hij gezag uitoefende over een wereldrijk? Zo’n man was niet mannelijk, hij was figuurlijk ontmand. En natuurlijk werd zo ook kritiek geuit op het ongepaste en liederlijke gedrag van vrouwen die zich niet gewillig voegden onder het gezag van hun man.

Er bestond dus voor de man een gevaar door een vrouw te worden ontmand, figuurlijk of letterlijk. Het was – in het geval van een letterlijke ontmanning – een denkbeeldige angst, maar mannen zaten er toch maar mee. Vreemd genoeg kwam het ook voor dat mannen de hand aan zichzelf sloegen: zij ontmanden zichzelf. Dit bizarre fenomeen moeten we plaatsen in een ruimer kader van seksuele inversie: de man die als vrouw wordt, en ook de vrouw die als man wordt. En dat fenomeen moeten we dan nog plaatsen in een religieus verband. We moeten het nu hebben over de LGBTQ-beweging van de oudheid.

63 Dio Cassius, *Romeinse geschiedenis*, 60:28:2.

64 Tacitus, *Annalen*, 11:28.

BEGEERTE IN DE WERELD VAN DE OUDHEID

De mens is al sinds het begin der tijden gefascineerd door liefde en seksualiteit. In dit boek neemt Daniël De Waele ons mee op een intrigerende reis naar de oudheid en bijbelse tijden. Hoe keek men destijds naar seksuele geaardheden, voortplanting, prostitutie en grensoverschrijdend gedrag? De Waele laat zien hoe de mensheid naar manieren zocht om de ontembare vurigheid van liefde en seksualiteit toch te bedwingen. Hoe ongeremdheid in heidense tijden aan de andere kant doorsloeg in christelijke ascese. En hoe de rabbijnen het verlangen niet als last maar als iets positiefs beschouwden.

De pers over *Ontluikend christendom*:

★★★★★ ★★★★★
Trouw **nrc**

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4311 8 • NUR 683

9 789043 543118